

Богдан ЛЕВИК

*доктор історичних наук, доцент
Національного університету «Львівська політехніка»
директор науково-освітнього центру
«Голодомор, Голокост: міжнаціональний діалог»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5100-0834>
e-mail: levykbs@gmail.com*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ ЗИГМУНДА КЛЕМЕНСЕВИЧА: МАТЕРІАЛИ НАРКОМАТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР 1940 РОКУ

Описано перші радянські репресії проти польського населення у жовтні 1939 р. Розкрито методику встановлення компартійної влади на західноукраїнських землях, зокрема у Львові. Показано територіальний поділ Львівської області і міста Львів а також процеси радянзації у Львівському політехнічному інституті, в ході яких творилися компартійні, комсомольські і профспілкові організації. Вперше проаналізовано кримінальну справу видатного польського професора фізика-хіміка Зигмунда-Александра Робертовича Клеменсевича (1886–1963), декана Львівської політехніки, який 1940 р. був безпідставно заочно засуджений особливою нарадою при НКВС СРСР на 5 років виправно-трудових робіт за нібито умисний перехід демаркаційного кордону між СРСР та Угорщиною. Розглянуто перебіг попереднього слідства, із матеріалів якого почерпнуто прізвища близьких родичів і членів сім'ї.

Вперше подано до друку його особисті світлини, а також дружини та доньки. З особистих показів професора відображено його професійний маршрут як вченого і педагога. Відтворено хронологічно перебіг слідства у Сколе, Львові, Києві, Харкові. Вказано дати його навчання і перебування у Радієвому інституті Марії Складовської-Кюрі у Парижі.

Зазначено, що слідчі матеріали радянських спецслужб доповнюють досі невідомі факти з біографії З. Клеменсевича, а також дають можливість об'єктивніше розкрити суспільно-політичну ситуацію у західних областях УРСР після їх приєднання до СРСР. Аналіз суспільно-політичних настроїв та перебіг репресій серед викладачів Львівської політехніки, членів їхніх родин здійснено на документальних матеріалах Галузевого архіву Служби безпеки України, Архіву управління СБУ у Львівській області, Державного архіву Львівської області, архіву Національного університету «Львівська політехніка».

Ключові слова: Клеменсевич Зигмунд-Олександр, Львівська політехніка, репресії, польські науковці, радянська, західні землі України, Львів.

Мета статті – реконструювати життєдіяльність професора Львівської Політехніки Зигмунда-Александра Клеменсевича (Zygmunt Aleksander Klemensiewicz) в умовах радянізації західних земель України 1939–1941 рр., показати особливості роботи спецслужб щодо науково-освітньої інтелігенції. При розгляді проблеми використано історіографічний доробок українських (Білас; Ільницький; Литвин) і польських (Porławski) авторів, присвячений суспільно-політичним процесам у вказаному регіоні на першому етапі Другої світової війни.

Польсько-німецька війна 1–28 вересня 1939 р. наочно показала спільні інтереси нацистів та радянських комуністів щодо Західної України, Західної Білорусі та Польщі. Новий радянсько-німецький кордон (демаркаційна лінія) 1939 р. пройшов по лінії річок Нарва–Вісла–Сян. Договір про німецько-радянський кордон було ратифіковано 28 вересня 1939 р. Верховною Радою Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) (Литвин, 1999, с. 38–76). Відтак Польська республіка (Друга Річ Посполита) перестала існувати. Воєнну інтервенцію частини території Польської держави, до якої належали Східна Галичина та Волинь, вищі військово-політичні представники СРСР «сховали» за братніми намірами благочинної допомоги братам українцям та білорусам у визволенні з-під польського поміщицького ярма. У жовтні 1939 р. інтервенція була «виправдана» Народними зборами Західної України, які вдало спланувало та провело політуправління Українського фронту й каральні органи Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) УРСР. Особисто відповідальним за це був секретар Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК КП(б)) України Микита Хрущов (Яремчук, 1979, с. 504–510).

Восени 1939 р. розпочалися масові репресії проти визначених категорій населення Західної України. Ілюзія галицької інтелігенції про відновлення української державності швидко розвіялася. Окупаційний радянський режим почав формувати радянські органи влади з перших днів. Формування проводили політичні відділи Червоної армії за підтримки територіальних органів НКВС. Першими представниками влади були військові коменданти та політкомісари. Згодом, 3 жовтня 1939 р., на території західноукраїнських земель створили обласні Тимчасові управління (ТУ) із центрами у Львові, Станіславові, Тернополі та Луцьку. Виконавчі органи стали називати народними. У містах та повітах теж створили ТУ, а у волостях і селах почали діяти селянські комітети. До складу всіх місцевих тимчасових органів належали політруки-червоноармійці, 80 осіб із політуправління Українського фронту. Таким чином, на Західній Україні у жовтні 1939 р. було створено радянські органи «народовладдя» з допомогою військової сили. До Львова прибула група партійних працівників ЦК КП(б) України та з київських парторганізацій, серед яких були визначені організатори партійної роботи, згодом вони стали секретарями обкомів. Першим секретарем Львівського обкому партії призначили Леоніда Грищука. Декларація про встановлення радянської влади на Західній Україні була прийнята Народними Зборами у Львові 26–28 жовтня 1939 р. Верховна Рада (ВР) СРСР 1 листопада 1939 р. прийняла Закон «Про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР». Вказане рішення формально затвердила ВР УРСР 13 листопада 1939 р. Цей день є днем початку дії радянської конституції та законодавства на західноукраїнських землях, зокрема кримінального (Литвин, 1999, с. 106–132).

Більшовицька влада та її репресивний апарат НКВС почали винищувати місцеву інтелігенцію, колишніх державних чиновників, членів політичних партій, духовенство, власників земель, банків, промислових об'єктів. Почалися примусова колективізація, депортація, арешти та розстріли. Усі ці дії стали «узаконеними» у процесі роботи каральних органів Народного комісаріату внутрішніх справ–Народного комісаріату державної безпеки (НКВС–НКДБ) після 13 листопада 1939 р. Воєнно-політичні події призвели до нової зміни адміністративно-територіального устрою земель Західної України. 4 грудня 1939 р. відбувся новий адміністративно-територіальний поділ території, площа якої становила 88 тис. км² із населенням 8 млн. Було утворено 6 нових областей УРСР, серед яких – Львівська з 36 районами і 13 містами. Територія Львівської області станом на кінець 1939 р. займала 13,4 тис. км², або 1 314 307 га. Населення області, за останнім польським переписом 1931 р., становило 1 484 500 осіб, серед них – 798 тис. українців, яких записували як греко-католиків (Політико-економічний опис, арк. 13).

Радянський Львів було поділено на 4 райони: Шевченківський, Залізничний, Ленінський (Сталінський) та Червоноармійський. Львівська політехніка належала до Червоноармійського району. ЦК ВКП(б) України 1 жовтня 1939 р. прийняв Постанову «Про створення первинних партійних організацій та оголошення прийому в партію у західних областях УРСР». Партійні організації створювалися з приїжджих комуністів. Галичани комуністичної та соціалістичної ідеології не сприйняли. За наказом Лаврентія Берії (ლავრენტო ჰავლეს ძე ბერიძე) 6 листопада 1939 р. були створені органи НКВС Західної України, територіальна та залізнична міліція. На початку листопада 1939 р. на Західну Україну було відряджено 400 осіб начальницького складу НКВС із випускників училищ НКВС із Ленінграду, Саратова, Смоленська, Рязані, Горького, Новочеркаська, Воронежа (Білас, 1994, с. 108–127). Почався період першої радянської окупації, який тривав до кінця червня 1941 р. Невід'ємною складовою радянського режиму були масові репресії, спрямовані на придушення будь-якого супротиву, навіть потенційного. У цьому вирі історичних подій опинилися професори, викладачі та студенти Львівської політехніки.

Національний університет «Львівська політехніка» – провідний технічний заклад вищої освіти України, історія якого розпочинається 1816 р. Академічний заклад перебував у системі вищої освіти Австрії та Австро-Угорщини (1816–1918), Польської республіки (1918–1939), УРСР/СРСР (1939–1941 і 1944–1990). У період німецької окупації 1942–1944 рр. Львівська політехніка продовжувала працювати як Державні технічні курси. Історія органічно вплинула на розвиток університету. Університет змінював назви, підпорядкування, структуру. Найтриваліші періоди історії – австро-угорський, польський та радянський – досконало досліджені. Однак такі періоди, як перший прихід компартійної влади у вересні 1939 – червні 1941 рр., малодосліджені. Період першої радянзації Львівської політехніки насичений трагічними подіями щодо польських професорів та студентів, про які мало відомо академічній спільноті міста. Представники тоталітарної влади 21 місяць намагалися зламати усталену, визнану у Європі науково-навчальну програму і запровадити нові підходи в наукових дослідженнях та навчальному процесі на основі марксистсько-ленінського вчення, тотального атеїзму, комуністичного планування, «дутої» звітності. Для понад 70 професорів Львівської політехніки такі зміни були

шокуючим явищем. Професорсько-викладацькому складові довелося адаптуватися до нових умов у підготовці інженерів, архітекторів, будівельників радянського зразка, будівників комуністичного майбутнього. Відчувався партійний контроль, почалися доноси до органів НКВС. Профспілки і комсомол намагалися охопити кожного. На прикладі Львівського політехнічного інституту зразка 1939–1941 рр. спостерігаємо зіткнення двох науково-освітніх, політичних, ідеологічних, економічних, національних, світоглядних цивілізаційних систем. За нетривалий час викорінюється університетське самоврядування, заборонені багаточисельні студентські товариства, з аудиторій винесли релігійну атрибутику. Ключові адміністративні посади зайняли представники Комуністичної партії та лояльні до нової влади особи. Частина професорів, викладачів та студентів зазнали репресій з боку каральних органів. Кардинально змінилися національна і соціальна структури студентства. У цьому контексті виникла об'єктивна необхідність донести реальне відношення радянської влади до світоглядних позицій польської інтелігенції, зокрема на прикладі академічної спільноти Львівської політехніки у зазначений період. Тому вперше спробовано проаналізувати життєві долі львівських професорів і студентів у застінках НКВС на прикладі архівних матеріалів Служби безпеки України.

У статті розкрито суть радянських репресій проти польського населення регіонів крізь призму життя та діяльності освітньо-наукових кадрів Львівського політехнічного інституту, які у перший рік радянізації були арештовані й осуджені карально-репресивними органами. Слідчі матеріали почерпнуто в Галузевому архіві Служби безпеки України, в архіві Управління Служби безпеки України у Львівській області, а також Державному архіві Львівської області, архіві Національного університету «Львівська політехніка».

В українській історіографії згаданий період висвітлений недостатньо (Ільницький, 2019, с. 5–263). У польській історіографії найбільше цей період опрацював випускник Львівської політехніки Збіслав Поплавський (Zbysław Popławski) і ряд його колег із вроцлавських політехніків та істориків. Щоправда, у праці З. Поплавського допущено низку неточностей (Popławski, 1996, s. 7–56). Основна увага зосереджена на репресіях, перебіг яких подано через спогади очевидців. Архівні матеріали не використовувалися. Саме такий стан справ спонукав розпочати пошук в архівах кримінальних справ щодо професорів-політехніків. Зокрема, віднайдено справу знаного польського професора Зигмунда Клеменсевича (1886–1963) (Держархів Львівської обл., арк. 83; Архів НУ «Львівська політехніка», арк. 1–116) (рис. 1–6). У сучасній польській біографістиці відсутні матеріали про життя професора З. Клеменсевича у період 1939–1940 рр.

Рис. 1. Клеменсевич Зигмунд Робертович, 24.04.1886 р. н., професор хімії та фізики Львівської політехніки 1918–1940 рр. (Держархів Львівської обл.)

Рис. 2. Клеменсевич-Віневська Стефанія Генріхівна, 1890 р. н., дружина професора Зигмунда Клеменсевича (Держархів Львівської обл.)

Рис. 3. Клеменсевич Анна Зигмундівна, 1928 р. н., донька подружжя Клеменсевичів (Держархів Львівської обл.)

Рис. 4. Посвідчення члена профспілки професорів Львівського політехнічного інституту за 1939 р., видане проф. Зигмунду Клеменсевичу (Держархів Львівської обл.)

Рис. 5. Зигмунд Клеменсевич, 24.04.1886 р. н., професор хімії та фізики Львівської політехніки 1918–1940 рр. (Держархів Львівської обл.)

Рис. 6. Світлина проф. Зигмунда Клеменсевича під час перебування у в'язниці. Київ, 1940 р. (Держархів Львівської обл.)

Працівниця львівського «Меморіалу» Інна Федущак 28 листопада 1994 р. отримала у секторі архівного забезпечення СБУ у Львівській області фотографію професора Зигмунда Клеменсевича для передачі його доньці Анні, яка проживала на той час у Варшаві. Інна Федущак ознайомлювалася зі слідчою справою № 26693, яку 1940 р. працівники НКВС Сколівського прикордонного загону порушили проти Зигмунда Клеменсевича за незаконний перехід кордону між УРСР та Угорщиною. За прийнятими правилами СБУ родичі мають право під час ознайомлення з архівними кримінальними справами своїх близьких родичів забирати їх приватні речі, зокрема й фотографії. Згодом кримінальну справу щодо професора З. Клеменсевича передали до Державного архіву Львівської області, де вона зберігається досі.

Професора З. Клеменсевича після арешту 19–20 березня 1940 р. допитали, порушили кримінальну справу і етапували до Харкова, де 3 липня 1940 р. слідчу справу до провадження прийняв оперуповноважений державної безпеки Верцнер. Первинні матеріали про вказаного професора надійшли від командира 94-го прикордонного загону, майора Скородумова. Цьому передували такі події: у ніч із 19 на 20 березня 1940 р. о 00:15 професор З. Клеменсевич перейшов кордон Угорщина–СРСР, повернувся на радянську сторону. Під час зворотнього переходу жодних знаків заборони не бачив. Він був одягнений у білий маскувальний халат, мав при собі компас, трохи грошей, змінну білизну. Умовний кордон проходив у гірській місцевості, на лижах (Держархів Львівської обл., арк. 3–4).

А 20 березня 1940 р. З. Клеменсевича затримали прикордонники застави «Людвігівна», що біля Сколе, під час переходу кордону СРСР із території Угорщини. Після затримання встановили його особу, а саме: Клеменсевич Зигмунд Робертович, 1886 р. н., уродженець м. Краків, проживав у м. Львів, вул. Набеляка (тепер – І. Котляревського), 55, кв. 2, професор фізики Львівської політехніки. За етнічним походженням – поляк. Володів німецькою та французькою мовами. При собі мав 79 радянських руб., 5 американських дол. На першому допиті він пояснив, що займається гірським туризмом і кордон із Угорщиною перейшов двічі, туди і назад, через погані погодні умови (обмежена видимість). Перший раз – 17 березня 1940 р. приблизно о 17.00 випадково, бо заблудився під час сильного снігопаду. Одну ніч ночував в угорському с. Новоселиця у місцевої вчительки. Причиною появи у горах назвав катання на лижах. 20 березня 1940 р., на З. Клеменсевича оформили картку порушника демаркаційного кордону. Його запідозрили у шпигунстві. У справі допитали як свідків двох прикордонників, які проводили затримання: 20 березня 1940 р. прикордонника, рядового Григорія Лойка, 1908 р. н., уродженця м. Харків, допитував заступник командира застави № 94 Сколівського прикордонного загону НКВС Дмитрієв. Далі Г. Лойко повідомив, що затримання порушника проводив близько 01:00 разом із прикордонником Глевком. Зигмунда Клеменсевича побачили за 30 м, покликали, він зупинився, поклали на сніг, провели особистий обшук і доставили на заставу. Під час затримання порушник для свого звільнення пропонував прикордонникам годинник і гроші (Держархів Львівської обл., арк. 5–7).

Згодом, 21 березня 1940 р. червоноармієць Іванов прикордонного загону № 94 провів запізнільний повторний особистий обшук З. Клеменсевича. Під час обшуку був присутній заступник політрука застави Дубинін. При собі проф. З. Клеменсевич мав ножиці, нитки з голкою, ніж, бритву з комплектom, запальничку, олівець,

ключі від приватного будинку в с-щі Славсько, білий маскувальний халат, білу маскувальну шапку, компас, угорський значок, електроліхтар, лижі, кишеньковий годинник. Із документів мав посвідчення Львівського і Сколівського тимчасового управління (рис. 7). Серед паперів був список-перелік украдених із його приватного будинку у Славсько речей і заява на ім'я прокурора Львова про скоєння крадіжки (Держархів Львівської обл., арк. 7–8) (рис. 8).

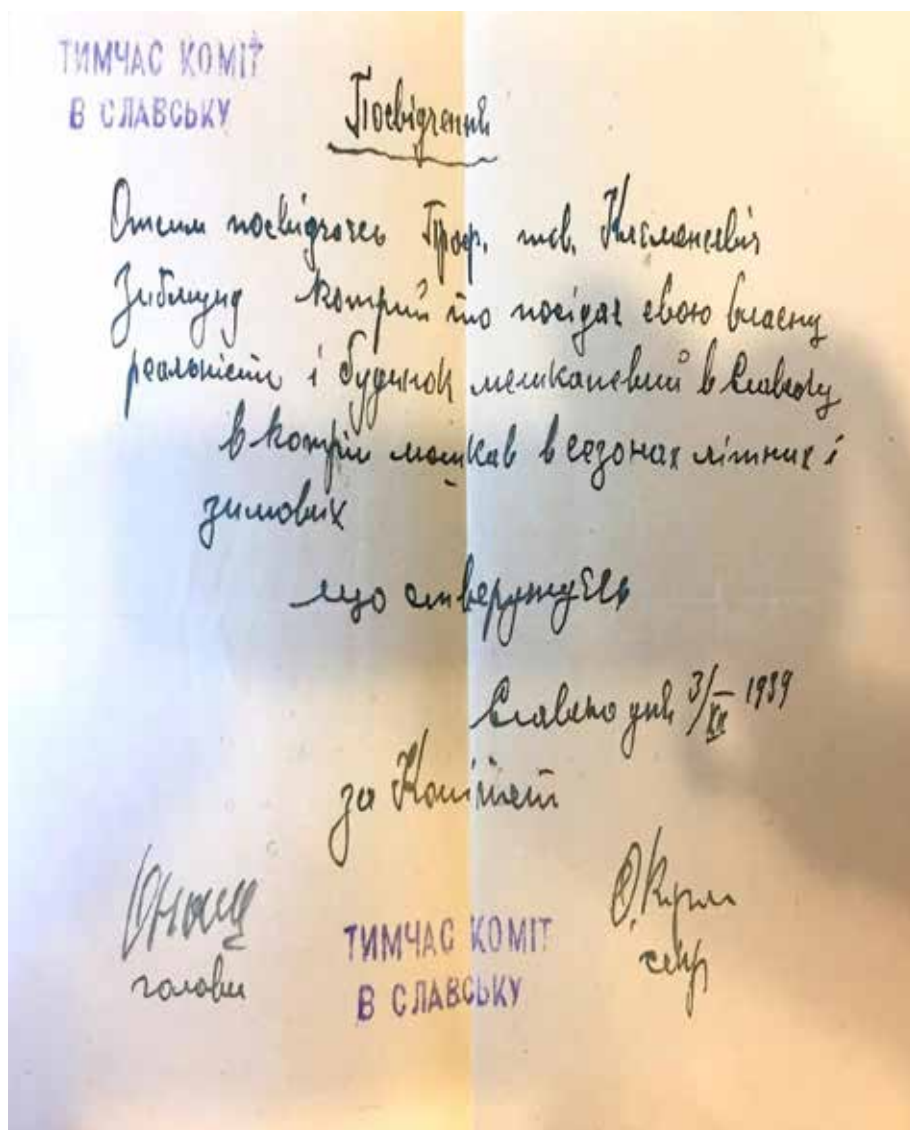

Рис. 7. Посвідчення на право перебування у Славсько, видане тимчасовим управлінням на прізвище Зимунда Клеменсевича від 3 грудня 1939 р. (Державний архів Львівської обл.)

Do
Towarzysza Prokuratora
Sądu Wojennego
we Lwowie

Podanie
Dra Zygmunta Klemensiewicza
Profesora Politechniki Lwowskiej,
zam. we Lwowie, ul. Nabelaka 55.

Podpisany zamieszkuje we Lwowie w mieszkaniu wynajętym. Posiada natomiast w Sławsku, pow. Stryj, domek letniskowy z ogrodem, wybudowany z oszczędności. W domku tym spędza z rodziną ferie, jakoteż wyjeżdża doń i w innym czasie dla wykonania robót ogrodowych. Tamże ma zamiar osiąść za lat kilka po wyśnięciu emerytury.

Obecnie podpisany dowiedział się że miejscowy komendant kazał w poniedziałek otworzyć dom i mniejsze przedmioty pozabierać lub porozdawać, zaś większe spisywać, zapowiadając ich zabranie.

W domu znajdowało się:

6 łóżek z materacami i pościelą
5 stołów
2 leżaki
12 foteli i krzeseł
2 kredensiki
1 sekretarzyk
7 wiader cynkowanych
1 emaliowane
2 dzbanki emaliowane
4 umywalki
2 balie do prania
6 lamp naftowych
30 talerzy i talerzyków
20 szklanek i garnuszków
40 noży, widelców, łyżek i łyżeczek
20 garnków emaliowanych i aluminiowych
3 patelnie
2 baniaki
W drewni 2 m³ drzewa opałowego
2 żelazka do prasowania
1 waga z ciężarkami
Narzędzia podręczne
narzędzia ogrodowe
1 lornetka
3 pary nart
1 aparat radiowy
kilkanaście ubrań męskich, damskich i dziecięcych
książki i papiery

Powołując się na art. 10, 114 i 128 Konstytucji
Z.S.R.R., podpisany prosi o wydanie polecenia zwrotu kluczy i zabranych przedmiotów.

We Lwowie 19 października 1939

Prof. Dr. Zygmunt Klemensiewicz

Рис. 8. Заява професора Зигмунда Клеменсевича до військового прокурора Львова про крадіжку столового начиння і побутових предметів із приватного будинку у Славсько від 19 листопада 1939 р.

У Сколе 21 березня 1940 р. старший помічник начальника застави, старший лейтенант Бірюков прикордонного загону № 94 виніс постанову про арешт З. Клеменсевича за перехід демаркаційного кордону 17 березня 1940 р. зі сторони СРСР на територію Угорщини і 19 березня 1940 р. у зворотному напрямку, на ділянці застави Еленковате. Арешт санкціонував прокурор Сколівського району Матушенко. Зигмунду Клеменсевичу пред'явили обвинувачення за ст. 80 (виїзд або в'їзд у СРСР із порушенням встановленого порядку) Кримінального кодексу УРСР, а 21 березня видали ордер № 258 на обшук за місцем проживання у Львові. Того ж дня, 21 березня 1940 р., провели другий допит у якості обвинуваченого. Професор пояснив, що 17 березня 1940 р. катався на лижах в околиці Сколе. Через непогоду заблудився і орієнтовно о 17:00 потрапив в угорське с. Новоселиця, де заночував у місцевій вчительки. Наступного дня, 18 березня, приблизно о 9:00 вирішив повернутися назад. Місцеві мешканці порадили перечекати до вечора, коли не буде прикордонних нарядів. Проти ночі на 20 березня о 00:30 під час переходу кордону був затриманий радянськими прикордонниками (Держархів Львівської обл., арк. 8–9).

Утретє З. Клеменсевича допитували 10 травня 1940 р., коли встановили перелік його близьких родичів та детальну біографію. Батько – Роберт Клеменсевич, до 1892 р. жив у Кракові. Згодом сім'я переїхала до Львова, де батько працював учителем гімназії, помер у 1908 р. Мати – Юзефа Клеменсевич, була перекладачкою з норвезької та датської мов, померла у 1938 р. Зигмунд Клеменсевич навчався у Львівській державній гімназії упродовж 1893–1904 рр. У 1908 р. закінчив Львівський університет ім. Яна Казимира і виїхав до Німеччини у м. Карлсруе, де вступив до Політехнічного інституту і провчився до 1911 р. Після повернення до Львова працював доцентом університету. У 1913 р. переїхав до Парижа, де працював науковим працівником Інституту радіології. У 1914 р., коли почалася Перша світова війна, інститут припинив наукові дослідження. Зигмунд Клеменсевич перейшов в Інститут Пастера як асистент, де працював два роки. До 1919 р. працював на приватній фабриці у Парижі. В інституті отримував малу зарплатню, усього 200 франків, а на фабриці – 1 000 франків. У Франції З. Клеменсевич перебував як австро-угорський підданий. У 1919 р. знову повернувся до Львова, де з 1920 р. працював у Львівській політехніці – заступником професора, згодом професором. У 1933–1936 рр. перебував на пенсії. Рідний брат помер у дитинстві, сестер не мав (Держархів Львівської обл., арк. 9–17). Слід зазначити, що з пенсії його відкликав ректор Львівської політехніки за особистим проханням президента Польщі Ігнація Мосціцького (Ignacy Moscicki), який працював у Політехніці професором на одній кафедрі з проф. Зигмундом Клеменсевичем.

Як свідчать документи радянських спецслужб, З. Клеменсевич мав у Кракові далеких родичів. Мечислав Рихлік (Mieczysław Rychlik) – троюрідний брат, який працював професором хімії в Інституті гігієни. У 1939 р. М. Рихлік переїхав із Кракова до Львова як польський біженець, однак після 7 листопада, коли відкрили кордон, повернувся знову до окупованого Кракова. Едмунд Кужинець (Edmund Kuźniś) – 40 років, доцент Краківського університету, під час вересневої польсько-німецької військової кампанії 1939 р. приїхав до Львова, а згодом повернувся в окупований німцями Краків. Вітольд Зехентер (Witold Zechenter) – 36 років, під час німецького наступу на Польщу з Кракова переїхав до Станіслава, а у січні 1940 р.

знову повернувся на територію окупованої Польщі. Зенон Клеменсевич (Zenon Klemensiewicz) – троюрідний брат, офіцер запасу, 50 років, професор Краківського університету, теж восени 1939 р. переїхав із Кракова до Львова, потім повернувся назад. Францішка Віневська (Franciszka Winiewska) – мама дружини, удова, 78 років, проживала у Львові, на вул. Набеляка, 44. Іда Віневська (Ida Vinevska) – рідна сестра дружини, 54 роки, неодружена, письменниця, проживала разом із мамою у Львові, на вул. Набеляка, 44. Ігнатій Віневський (Ignatiy Vinevsky) – рідний брат дружини, 45 років, працював учителем гімназії у Варшаві. На початку вересня 1939 р. приїхав до Львова, де певний час проживав у своєї матері, потім переїхав на територію Румунії, у м. Крайова, де працював учителем гімназії.

На допиті запитали, чи він був за кордоном. Зигмунд Клеменсевич по пам'яті назвав: у 1922 р. був у Парижі на виставці як фізик; у 1925 р. проводив свої тримісячні канікули у Берліні та Парижі; у 1927 р. їздив в Інститути фізики у Відні, Цюриху, Базелі, Парижі, потім провів канікули у Франції та Італії; у 1929 р. і ще якомусь, не пам'ятав, був у Румунії, катався на лижах; у 1936 р. їздив на спортивну олімпіаду у Німеччину, у м. Гарліц-Партенкірхен; у 1936 або 1937 р. їздив у Швейцарію, у м. Женева на конгрес альпіністів. У Чехословаччині З. Клеменсевич бував по кілька разів на рік, включно до 1938 р. як турист-лижник та альпініст.

Вказаний допит тривав майже 6 годин – від 21:20 10 травня до 02:50 11 травня 1940 р. Із його протоколу стало відомо, що професор мав літній будинок в с-щі Славсько Сколівського району. До січня 1940 р. у його будинку проживали червоноармійці, які пограбували його особисте майно. Слідчий не вірив З. Клеменсевичу, що він планував тільки покататися на лижах в околицях Славсько, бо вважав, що великі запаси їжі та одягу вказували на тривале перебування у дорозі. Професор З. Клеменсевич продовжував наполягати, що прикордонних стовпів, роздільної смуги чи прикордонників не бачив. Після неусвідомленого переходу демаркаційного кордону потрапив у с. Новоселиця, яке знаходилося за 4 км від демаркаційного кордону (Держархів Львівської обл., арк. 9–17).

Старший оперуповноважений НКВС, сержант Яковлев 24 червня 1940 р. у якості свідка допитував професора Львівського політехнічного інституту Мар'яна Каменського, 1901 р. н., який проживав у м. Львів, вул. Мохнацького (тепер – М. Драгоманова), 27, кв. 1. Свідок мав радянський паспорт (серія ІІ-ЖП № 612784), працював деканом хімічного факультету Львівського політехнічного інституту. Мар'ян Каменський знав проф. Зигмунда Клеменсевича як одного з кращих професорів фізико-хімічного напрямку. Знав, що той мав власний будинок у Славсько. Зигмунд Клеменсевич до воєнних політичних партій не належав, був прихильником спорту (Держархів Львівської обл., арк. 17–18).

Сержант Яковлев 24 червня 1940 р. допитав завідувача кафедри фізики Політехнічного інституту, професора фізики Тадея Малярського, 1883 р. н., уродженця с. Мехов, що проживав у Львові, на вул. 29 листопада (тепер – Є. Коновальця), 36, кв. 8. За цією адресою проживав від 1911 р., мав радянський паспорт (серія ІІ-ЖП № 628238). Слідчий попередив професора про кримінальну відповідальність за неправдиві покази (ст. 89 Кримінального кодексу УРСР). Свідок визнав З. Клеменсевича видатним вченим фізиком-хіміком. Знав його з 1919 р., коли той повернувся з Парижа. Підтвердив, що професор навчався у Німеччині два роки (1908–1910).

Знав його як великого любителя спорту, безпартійного (Держархів Львівської обл., арк. 19–20).

У цей час на запит слідчого з Львівського управління НКВС прийшла оперативна інформація про те, що Зигмунд Клеменсевич належав до групи націоналістично налаштованих польських професорів Львівської політехніки, а саме: Едварда Гайслера (Edward Gajsler), Едварда Сухарда (Edward Suharda), Антонія Верещинського (Antoni Wereszczyński) (Архів УСБУ у Львівській обл., арк. 71).

Згодом справу скерували на розгляд у Харківське управління НКВС. Матеріали слідчої справи № 26693 16 липня 1940 р. розглянув сержант Верцнер, який зробив висновок, що З. Клеменсевич перетнув 2 рази угорсько-радянський демаркаційний кордон, чим скоїв кримінальний злочин. Під час затримання пропонував прикордонникам годинник та гроші, щоб відпустили. Слідчий, керуючись ст. 126 і 127 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) УРСР, виніс нову постанову про притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 80 та 106 (дача хабаря) Кримінального кодексу (КК) УРСР. Постанову затвердили: начальник слідчої частини Харківського міського відділу НКВС Науменко, заступник начальника Харківського міськвідділу держбезпеки лейтенант Кольцов та начальник УНКВС у Харківській області майор держбезпеки Сафонов (Держархів Львівської обл., арк. 21).

Того ж дня, 16 липня 1940 р., о 10:25–11:55 З. Клеменсевича додатково допитали. Професор щиро зізнався, що під час затримання мав два годинники, які запропонував забрати червоноармійцям, але за це просив відпустити. Визнав факт, що двічі перейшов демаркаційний кордон (Держархів Львівської обл., арк. 22–23). Слідчий склав протокол про закінчення слідства і скерував справу до прокурора Харківської області, який 23 липня 1940 р. затвердив обвинувальний висновок Харківського міського відділу НКВС, надавши йому силу обвинувального акту, і скерував слідчу справу на розгляд до особливої наради при НКВС СРСР (Держархів Львівської обл., арк. 24–30). Професора З. Клеменсевича утримували під вартою у Харківській в'язниці Управління НКВС № 1. Речових доказів по справі не виявлено.

Згодом, 4 вересня 1940 р. слідчий слідчої частини управління державної безпеки НКВС УРСР у Києві, сержант державної безпеки Железнов розглянув справу № 26693 щодо обвинуваченого З. Клеменсевича за ст. 80, 106 КК УРСР і постановив скерувати справу на розгляд особливої наради НКВС СРСР (Держархів Львівської обл., арк. 31–34). Кримінальні справи щодо осіб, які скоїли контрреволюційні злочини, проходили останню перевірку у Києві, в Управлінні державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР. 18 жовтня 1940 р. особлива нарада заочно, без права на захист, без виклику свідків засудила професора З. Клеменсевича за нелегальний перехід демаркаційного кордону СРСР–Угорщина до п'яти років виправно-трудових таборів (Держархів Львівської обл., арк. 35–36). Однак 28 серпня 1941 р. начальник управління Карагандинського виправно-трудового табору (КАРЛАГ) НКВС, старший майор державної безпеки Журавльов видав посвідчення № 194265 З. Клеменсевичу, що, на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР, він амністований як громадянин Польщі та має право вільно проживати на території СРСР, за винятком прикордонних районів, заборонених зон, територій, які знаходяться на військовому положенні, та режимних міст 1-ї та 2-ї категорії. Зигмунд Клеменсевич направився у м. Андіжан Ферганської області Узбецької РСР (Держархів Львівської

обл., арк. 37–40). Після довгої дороги у період 1942–1944 рр. він потрапив до Великої Британії, де перебував до 1956 р. Потім повернувся до Польщі, викладав у Сілезькій політехніці у Глівіцах. Помер 1963 р. у віці 77 років. Лише незадовго до проголошення України, 1 травня 1990 р. в. о. прокурора Львівської області, старший радник юстиції Степан Крикливець виніс заключення по матеріалах архівної кримінальної справи № П-55014 щодо З. Клеменсевича. Суть рішення: З. Клеменсевич притягувався до кримінальної відповідальності безпідставно. Згідно зі ст. 1 Указу Президії ВР СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості у ставленні до жертв репресій, які мали місце в період 30–40 років і на початку 50-х років», його реабілітовано (Архів УСБУ у Львівській обл., арк. 79)*.

Як бачимо, слідство щодо відомого польського вченого зі Львова тривало від 23 березня 1940 р. до 4 вересня 1940 р. Було порушено 2-місячний термін проведення попереднього слідства. Постанов про продовження строків ведення слідства у матеріалах справи немає. Зміна слідчих, як і місць ведення слідства (Львів, а потім Харків, Київ), безпідставна. Професор З. Клеменсевич засуджений позасудовим органом, який, як правило, розглядав кримінальні справи «ворогів радянської влади» заочно, без свідків і захисту. Вказана стаття підтверджує безпідставність заведення кримінальної справи щодо польського інтелігента, ученого з європейським ім'ям, у діях якого не доведено кримінального умислу і злочину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Білас, І. (1994). *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*: у 2 кн., 1. Київ: Либідь; Військо України.

Ільницький, В., Литвин М., Галів, М. (відп. ред.). (2019). *Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті*. Дрогобич; Херсон.

Литвин, М., Луцький, О., Науменко, К. (1999). *1939. Західні землі України*. Львів.

* *Klemensiewicz Zygmunt Aleksander*. Клеменсевич Зигмунт Александр народився 2 квітня 1886 р. у Кракові. Доктор філософії, доцент Університету Яна Казимира. Помер 25 березня 1963 р. у Глівіце. 1919/1924 – надзвичайний професор, керівник кафедри фізики на загальному факультеті у Львівській політехніці. 1921/1922 – декан Рільничого факультету. У 1924 р. призначений звичайним професором фізики. 1924/1933 – керівник третьої кафедри фізики на загальному факультеті. 1929/1930 – декан інженерного факультету. З 1 жовтня 1933 р. не працював через закриття загального факультету і третьої кафедри фізики. 1933/1934 рр. – не працював. Із 1 жовтня 1937 р. звільнений із державної служби з правом виходу на пенсію. 1 жовтня 1937 р. призначений звичайним професором фізики II кафедри Фізики (Б). 1937/39 рр. – очолював II кафедру фізики. 1938/1939 рр. – декан хімічного факультету. Після початку Другої світової війни та радянського вторгнення до Польщі був заарештований НКВС 19 березня 1940 р. у Новоселиці, що поблизу Долини. Під час радянської окупації 1939 р. його заарештували, судили. Покарання відбував у Казахстані. Звільнений після пакту Сікорського-Майського 1941 р. Працював звичайним професором Сілезької політехніки.

Архів УСБУ у Львівській обл.: Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області, ф. 6-Р, оп. 1, АКС № П-55014, арк. 79.

Архів НУ «Львівська політехніка»: Архів Національного університету «Львівська політехніка», ф. Р-120, оп. 1, spr. 115, арк. 1–116.

Держархів Львівської обл.: Державний архів Львівської області, ф. Р-3258, оп. 1, АКС № П-18361, 83 арк.

Політико-економічний опис Львівської області 1939–1941 рр. *Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області*, ф. 71, оп. 9, spr. 23.

Яремчук, Д. (відп. ред.). (1979). *Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: зб. док. і мат.* Київ.

Popławski, Z. (1996). *Lista strat korporantów polskich zamordowanych, zamęczonych i zgładzonych przez naszych wrogów w latach 1939–1956.* Wrocław.

REFERENCES

Bilas, I. (1994). *Represywno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u 2 kn., I.* Kyiv: Lybid; Viisko Ukrainy (in Ukrainian).

Ilnytskyi, V., Lytvyn M., & Haliv, M. (Eds.). (2019). *Represii radianskoho totalitarnoho rezhymu na zakhidnykh zemliakh Ukrainy (1939–1953): prychyny i naslidky, polityka pamiaty.* Drohobych; Kherson (in Ukrainian).

Lytvyn, M., Lutsnyi, O., & Naumenko, K. (1999). *1939. Zakhidni zemli Ukrainy.* Lviv (in Ukrainian).

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti, f. 6-R, op. 1, AKS № P-55014, ark. 79 (in Ukrainian)

Arkhiv Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», f. R-120, op. 1, spr. 115, ark. 1–116 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-3258, op. 1, AKS № P-18361, 83 ark. (in Ukrainian).

Polityko-ekonomichnyi opys Lvivskoi oblasti 1939–1941 rr. *Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti*, f. 71, op. 9, spr. 23 (in Ukrainian).

Yaremchuk, D. (Ed.). (1979). *Borotba za vozziednannia Zakhidnoi Ukrainy z Ukrainskoiu RSR 1917–1939. Zbirnyk dok. i mat.* Kyiv (in Ukrainian).

Popławski, Z. (1996). *Lista strat korporantów polskich zamordowanych, zamęczonych i zgładzonych przez naszych wrogów w latach 1939–1956.* Wrocław (in Polish).

Bohdan LEVYK*PhD (History)**Associate professor**Lviv Polytechnic National University**director of the scientific and educational center**«Holodomor, Holocaust: Interethnic Dialogue»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5100-0834>**e-mail: levykbs@gmail.com*

**THE ACTIVITY OF THE PROFESSOR OF LVIV POLYTECHNIC
ZYGMUND KLEMENSIEWYCH: MATERIALS OF THE PEOPLE'S
COMMISSARIAT OF INTERNAL AFFAIRS OF THE UKRAINIAN SSR IN 1940**

The initial Soviet repression against the Polish population in October 1939 are studied. The methodology of establishing Soviet rule in Western Ukrainian lands, particularly in Lviv are explored. It is shown the territorial division of the Lviv region and the city of Lviv, as well as the Sovietization processes of the Lviv Polytechnic Institute, during which Communist Party, Komsomol and trade union organizations were created. For the first time, it has been researched the criminal case of the prominent Polish professor of physics and chemistry Zygmunt Aleksander Robertovich Klemensiewicz (Zygmunt Aleksander Klemensiewicz, 1886–1963), dean of the Lviv Polytechnic. The professor was unjustifiably sentenced to five years of corrective labor by a special session of the NKVD USSR in 1940, he was accused of willfully crossing the demarcation border between the USSR and Hungary. The course of the preliminary investigation was considered, from these materials the surnames of close relatives and family members were revealed.

For the first time, his personal photos, as well as those of his wife and daughter, were submitted for publication. The professor's professional path as a scientist and pedagogue is reproduced from his personal testimony in criminal case. The course of the investigation in Skole, Lviv, Kyiv, and Kharkiv are observed chronologically. The dates of his studies and stay at the Maria Skłodowska-Curie Radium Institute in Paris are indicated.

It is noted that the investigative materials of the Soviet special service's complement unknown facts from the biography of Z. Klemensiewicz. These investigative materials help to conducted more objectively research of the social and political situation in the western regions of the Ukrainian SSR after their accession to the USSR. It is analyzed socio-political attitudes and the course of repressions among Lviv Polytechnic academics and their family members carried out based on the documentary materials of the Branch Archive of the Security Service of Ukraine, the Archive of the SBU in Lviv Oblast, the State Archive of Lviv Oblast, and the archive of the Lviv Polytechnic National University.

Keywords: Zygmunt Aleksander Klemensiewicz, Lviv Polytechnic, repression, Polish scientists, Sovietization, Western lands of Ukraine, Lviv.